

زرافشان

فرهنگ اصطلاحات و ترکیبات خوشنویسی،
کتاب آرای و نسخه پردازی در شعر فارسی

حمیدرضا قلیچ خانی



فرهنگ معاصر

تهران ۱۳۹۲

فهرست‌نویسی پیش از انتشار

- سرشناسه: قلیچ‌خانی، حمیدرضا، ۱۳۲۷ -
عنوان و نام پدیدآور: زرافشان: فرهنگ اصطلاحات و مرکبات خوشنویسی، کتاب‌آرایی
و نسخه‌پردازی در شعر فارسی / حمیدرضا قلیچ‌خانی.
مشخصات نشر: تهران، فرهنگ معاصر، ۱۳۹۲.
مشخصات ظاهری: ۸۹۴ ص.
وضعیت فهرست‌نویسی: فیا
موضوع: نسخه‌شناسی - اصطلاح‌ها و تعبیرها
موضوع: کتاب‌آرایی - اصطلاح‌ها و تعبیرها
موضوع: خوشنویسی - اصطلاح‌ها و تعبیرها
موضوع: نسخه‌شناسی - شعر
موضوع: کتاب‌آرایی - شعر
موضوع: خوشنویسی - شعر
رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۲ ز ۴۸ ق ۱۱۳/۳ Z
رده‌بندی دیویی: ۸۰۸/۰۲۷
شماره کتابشناسی ملی: ۳۱۸۱۰۳۳

فرهنگ معاصر



شماره ۱۵۴، خیابان دانشگاه، تهران ۱۳۱۴۷۶۴۶۶۸
تلفن: ۶۶۹۵۲۶۳۲

فکس: ۶۶۴۱۷۰۱۸

E-mail: info@farhangmoaser.com

Website: www.farhangmoaser.com

زرافشان

فرهنگ اصطلاحات و ترکیبات خوشنویسی

کتاب‌آرایی و نسخه‌پردازی در شعر فارسی

دکتر حمیدرضا قلیچ‌خانی

صفحه‌آرایی و چاپ:

واحد کامپیوتر و چاپ فرهنگ معاصر

چاپ اول: ۱۳۹۲ / تیراز: ۱۰۰۰ نسخه

کلیه حقوق این اثر متعلق به «فرهنگ معاصر» است و هرگونه استفاده
بازرگانی از این اثر اهم از زیراکس، بازنویسی، ضبط کامپیوتری و یا
تکثیر به هر صورت دیگر، کلاً و جزئاً، ممنوع و قابل تعقیب قانونی است.

فهرست

دیباجه	هفت
راهنمای استفاده از فرهنگ	ده
اختصارات	دوازده
گزارش کار	چهارده
متن کتاب	۱-۸۵۲
کتابنامه	۸۵۲
مقالات	۸۶۴
نسخه‌های خطی	۸۶۶
پایان‌نامه‌ها	۸۶۶

دیباچه

مهیای خجالت باش اگر عزم سخن داری
قلم هرگاه گردد مایل تحریر، تر گردد
(بیدل)

شاید شنیده باشید که بیشتر فرهنگ‌های زبان پارسی در شبه‌قارهٔ هندوستان تألیف و تدوین شده است.^۱ تقدیر این فرهنگ هم چنین بود که اگر چه در تهران آغازش کردم ولی بخش مهمی از آن در زمان اقامتم در دهلی به انجام رسید.

خوشنویسی، کتاب‌آرایی و نسخه‌پردازی مجموعه‌ای از هنرهاست که سبب تهیهٔ هزاران نسخهٔ خطی و مرقع شده است؛ مجموعه‌ای از هنرها همچون: وزاقي، کاغذسازی، کتابت، رنگ‌سازی و رنگ‌آمیزی، نقاشی، تزیینات متن و حاشیه، صحافی و جلدسازی و هنرهای وابسته به هریک. گسترهٔ این هنرها و فنون سبب می‌شود تا میان آداب این هنرها و بسیاری از اصطلاحات دبیری و دیوانی، ارتباط نزدیکی برقرار شود و از این رو مرزهای مشترک فراوان داشته باشند.

اصطلاحات و ترکیبات این هنرها همچون بسیاری از دیگر نموده‌های فرهنگ و هنر ایران، بیش از هر جا در ادبیات و به ویژه شعر تجلی یافته و ثبت شده است. درست است که اصطلاحات تخصصی بسیاری از رشته‌ها مانند: موسیقی، گیاه‌شناسی و نجوم نیز در شعر فارسی ثبت و ضبط شده و امروزه مطالعهٔ آنها سودمند است؛ ولی هنرهای کتابت و کتاب‌آرایی و حضورشان در ادبیات فارسی، مهم‌تر و عمیق‌تر از دیگر شاخه‌هاست.

خامه و صفحهٔ مسطرزده می‌گوید فاش که ره و رسمِ هنر جاده اهل سخن است

(تأثیر)

نیک می‌دانیم که بسیاری از ادیبان و شاعران، کاتب، دبیر و یا منشی بوده‌اند و همچنین بسیاری از خوشنویسان و نگارگران نیز از سخنوران بنام دورهٔ خویش شمرده می‌شوند. این ویژگی از این مقله و این بواب تا دورهٔ معاصر جریان داشته و در برخی ادوار همچون سدهٔ نهم تا یازدهم

۱. فرهنگ‌نویسی فارسی در هند و پاکستان، شهریار نقوی، تهران، ۱۳۴۱.

به اوج رسیده است؛ در نتیجه شاعران بیش از هر هنری با اهل کتابت و کتاب‌آرایی سر و کار داشتند و دست کم بر کتابت و نسخه‌پردازی دیوان خویش نظارت می‌کردند و ازین رو غالباً با اصطلاحات نسخه‌پردازی به میزان کافی آشنا بوده‌اند. اطلاعات و اصول و اصطلاحات کتابت و کتاب‌آرایی، همزمان با رسالات آموزشی و تذکره‌ها، در بینابین ابیات شعر فارسی، جای گرفته و ثبت شده است. کاربرد اصطلاحات نسخه‌پردازی در شعر، سابقه‌ای ۱۱۵۰ ساله دارد و حتی در آثار سخنوران پیش از رودکی نیز دیده می‌شود. این کاربرد حتی پس از پیدایش چاپ در سده سیزدهم هجری نیز ادامه یافته و در شعر سخنوران معاصر همچون ملک‌الشعرای بهار و پروین اعتصامی دیده می‌شود.

امروزه بسیاری از هنرمندان از انعکاس اصطلاحات این هنرها در ادبیات آگاهی چندانی ندارند و همچنین بسیاری از اهل ادب نیز با چگونگی این هنرهای ارزشمند ایرانی بیگانه‌اند و با همخوانی و همگامی آنها آشنایی لازم را ندارند. این فرهنگ، معرف اصطلاحات هنرهای نسخه‌پردازی و کتاب‌آرایی ایرانی و انعکاسشان در شعر پارسی است و همچنین شناساندن گوشه‌ای ناشناخته از شعر و همچنین گسترده‌گی و قابلیت‌های سخنوری است و در نتیجه مرجعی بینارشته‌ای است که سبب بهتر دیدن یکی از شاخسارهای زیبای شعر پارسی می‌شود و از طرفی روشنگر ظرایف و نکاتی است که همراه با اصطلاحات نسخه‌پردازی در بیت‌های شاهد آمده است.

این فرهنگ، دربرگیرنده بیش از ۵۰۰۰ سرمدخل از اصطلاحات و ترکیبات کتابت، کتاب‌آرایی و نسخه‌پردازی است که ۴۲۰۰ سرمدخل دارای توضیح و شاهد هستند و همچنین ۸۰۰ سرمدخل نیز به سرمدخل‌های دیگر ارجاع شده است؛ افزون بر توضیح و معنای هر سرمدخل، بیش از ۱۲۰۰۰ بیت شاهد از رودکی تا قآنی شیرازی در این اثر جای گرفته است. بنابراین تمام سرمدخل‌ها با شاهدهایی از شعر پارسی همراهند و تمام توضیحات، با ارائه منبع و مأخذ آمده است و همچنین هیچ شاهدهی بدون نام سراینده، معرفی نشده است. اساس شواهد این فرهنگ بر سبک هندی استوار است که دوره اوج رواج این اصطلاحات بود؛ از این رو در سبک هندی ده‌ها دیوان را واژه به واژه خوانده و شواهد مربوط را جدا کرده‌ام. برخی از این منابع در خارج از ایران منتشر شده است و در مواردی نیز به نسخه خطی دیوان، فرهنگ و یا تذکره‌ها مراجعه کرده‌ام.

با نگاهی گذرا به سرمدخل‌ها و معانی و شواهدشان، روشن می‌گردد که صدها سرمدخل برای بار نخست در زبان پارسی، گزارش و معنا شده و شواهدی برایشان ارائه شده است و از این رو این اثر صرفاً ترکیب و تدوینی از فرهنگ‌های پیشین نیست و خود تألیفی نو و دست اول بشمار می‌رود.

سر، خامه را ز طول سخن می‌رود به باد چندان که در کلام توان، اختصار کن

(تأثیر)

با وجود این نیک می دانم که با گذر زمان و در چاپ های دیگر، سرمدخل ها و شواهدی دیگر به دست آمده و بر کتاب افزوده خواهد شد و برخی از سرمدخل های کنونی نیز ویراسته و یا حذف خواهد شد.

در «گزارش کار» بسیاری از ظرایف و نکات گفتنی را به تفصیل بیان کرده ام و در اینجا تنها به سپاسگزاری از کسانی که در تهیه و نشر این اثر، مؤثر بوده اند بسنده می کنم:

استاد ایرج افشار که علاقه مندترین استاد به این موضوع بودند و مشوق اصلی من، و خواستند تا این پژوهش را در اولویت کارهایم قرار دهم و هنوز کوچیدنش از این سرای سپنج در باورم نمی گنجد. شادروان دکتر امیرحسن عابدی، پدر زبان فارسی در شبه قاره هند و دکتر چندرشیکهر، استاد زبان فارسی دانشگاه دهلی.

همسرم زهرا و فرزندانم همایون که دشواری های زندگی با اهل هنر و پژوهش را با خوش رویی و سازگاری پذیرفته اند.

دکتر همون یوسفدهی، بهترین مشاور و همفکر در هندوستان که نام «زرافشان» نیز یافته اوست. استادان: نتجیب مایل هروی، محمدجواد جدی، احسان الله شکراللهی، عمادالدین شیخ الحکمایی و پژمان قنبروزبخش؛ همچنین خانم ها دکتر گیتی نوروزیان و النور سیمز برای ترجمه انگلیسی مقدمه.

آقای پیویا دارابی که زحمت اجرای صفحه آرایی را بر عهده داشتند و بویژه آقایان داود موسایی و کیخسرو شاپوری که با وعده نشر، انگیزه و دلگرمی مرا بیش از پیش کردند و کتاب را این گونه که پیش رو دارید، به انجامی زیبا رساندند.

گرچه راهی است خطرناک طریق تحقیق هان میدیش که الله ولی التوفیق
(اذری اسفراینی)

حمیدرضا قلیچ خانی

تهران، ۱۳۹۲

راهنمای استفاده از فرهنگ

توجه به نکات زیر مراجعه به این فرهنگ را آسان تر و سودمندتر خواهد کرد.

ترتیب سرمدخل‌ها: تمام واژگان و اصطلاحات به ترتیب الفبایی تنظیم شده‌اند. حرف «الف» پس از «ا» قرار دارد و در نتیجه سرمدخل «صفحه ابری» پس از «صفحه آرا» جای گرفته است؛ همچنین واژه «ممداد» و ترکیباتش در میان دو مدخل «مد» و «مد الف» و دیگر ترکیبات «مد» قرار گرفته است.

تلفظ: برای تلفظ از اعراب‌گذاری بر حروف استفاده شده است و در مواردی که سرمدخل دو یا چند گونه تلفظ درست دارد، همگی با هم ادغام شده است. مثلاً: **مِسْطَر**؛ به کسر و نیز به فتح میم، هر دو درست است.

شرح اصطلاحات: برخی سرمدخل‌ها از چند منبع شرح شده‌اند و در پایان هر معنا، اختصار منبع در میان کمانک آمده است؛ مثلاً: (بهار) در معنای فرهنگ «بهار عجم». برای آگاهی از نام کامل منابع، باید به فهرست اختصارات مراجعه شود. هنگامی که سرمدخل، چندین معنا دارد، کوشش شده تا بر اساس شواهد، معناها از یکدیگر تفکیک گردد. چنانچه در پایان توضیحات و شرح‌ها، نام منبعی ذکر نشده باشد، به این معناست که از همین مؤلف است.

شاهدها: تمام شاهدها منظومند و در بیشترشان، افزون بر نام سراینده، شماره صفحه دیوان و گاه شماره جلد و صفحه، یادآوری شده است؛ مثلاً: (بیدل، ۲/۷۷) = صفحه ۷۷ از جلد ۲ دیوان بیدل.

در سرمدخل‌هایی که چندین معنا دارند، شواهد هر معنا پس از توضیحات لازم قرار گرفته است.

شواهد به ترتیب زمانی از سبک خراسانی، عراقی، وقوع، هندی و بازگشت آمده است. برای کاستن از حجم کتاب، مصراع‌ها با ممیز «/» و بیت‌ها با دو خط موازی «||» از یکدیگر جدا شده‌اند.